

Zeitschrift: Igl Ischi : organ della Romania (Societat de Students Romontschs)
Herausgeber: Romania (Societat de Students Romontschs)
Band: 64 (1979)
Heft: 13

Artikel: Historia ed organisaziun dils archivs grischuns e digl Archiv dil stat dil Grischun
Autor: Margadant, Silvio / Berther, Norbert
DOI: <https://doi.org/10.5169/seals-882383>

Nutzungsbedingungen

Die ETH-Bibliothek ist die Anbieterin der digitalisierten Zeitschriften auf E-Periodica. Sie besitzt keine Urheberrechte an den Zeitschriften und ist nicht verantwortlich für deren Inhalte. Die Rechte liegen in der Regel bei den Herausgebern beziehungsweise den externen Rechteinhabern. Das Veröffentlichen von Bildern in Print- und Online-Publikationen sowie auf Social Media-Kanälen oder Webseiten ist nur mit vorheriger Genehmigung der Rechteinhaber erlaubt. [Mehr erfahren](#)

Conditions d'utilisation

L'ETH Library est le fournisseur des revues numérisées. Elle ne détient aucun droit d'auteur sur les revues et n'est pas responsable de leur contenu. En règle générale, les droits sont détenus par les éditeurs ou les détenteurs de droits externes. La reproduction d'images dans des publications imprimées ou en ligne ainsi que sur des canaux de médias sociaux ou des sites web n'est autorisée qu'avec l'accord préalable des détenteurs des droits. [En savoir plus](#)

Terms of use

The ETH Library is the provider of the digitised journals. It does not own any copyrights to the journals and is not responsible for their content. The rights usually lie with the publishers or the external rights holders. Publishing images in print and online publications, as well as on social media channels or websites, is only permitted with the prior consent of the rights holders. [Find out more](#)

Download PDF: 02.04.2026

ETH-Bibliothek Zürich, E-Periodica, <https://www.e-periodica.ch>

Historia ed organisaziun dils archiv grischuns e dil Archiv dil stat dil Grischun

da Silvio Margadant

Versiun romontscha da Norbert Berther

Per ils biars da nus munta in archiv zatgei jester, in liug misterius da cudischs e scartiras da puorla.

Las sequentas explicaziuns vulan curreger talas ideas faulsas. Ellas duein mussar ch'ils numerus archiv da nies Cantun – naven dil pign archiv da famiglia sur igl archiv communal ni circuital entochen tiegl Archiv dil stat cantunal – ein in grond agid, gie schizun ina vera fontauna per il historiograf local e per il geneolog, denton era per il giurist ed il scrutatur linguistic.

Il svilup dils archiv grischuns selai capir mo dall'istoria dil cantun Grischun dapi l'entschatta dalla Republica dallas Treis Ligias.

1. Survesta dalla historia dil Grischun

El temps medieval era la tiara retica partida en numerus signeradis pli gronds e pli pigns, denter ils quals igl Uestgiu da Cuera giugava ina rolla eminenta. Difficultads economicas, dispetas e la luschezia dils purs che sefageva valer plaun a plaun caschunan plaunsiu la decadenza dil sistem feudal ed han per consequenza che la populaziun dalla tiara obtegn ils biars dretgs dil signeradi. Quei process ha cuzzau el Grischun dalla fin dil 14avel entochen alla entschatta dil 16avel tschentaner. En quei temps succedan era las fundaziuns dallas treis ligias reticas: 1367 dalla Ligia dalla casa da Diu, 1424 dalla Ligia sura ni dalla Ligia grischia e 1436 dalla Ligia dallas diesch dertgiras che ein lu era s'unidas pli tard. Il punct culminont da quei process muntan il contract general denter las ligias (Bundesvertrag) dils 23 da settember 1524 ed ils artechels da Glion da 1524 e 1526 che respiran gia il spért dalla reformaziun. Cun il contract general da 1524 obtegn la tiara sia emprema lescha fundamentala che stat en vigur en sia essenza entochen la fin dil 18avel tschentaner. Ella circumscriba ils dretgs e las obligaziuns dallas Treis Ligias e lur relaziun denter ellas ed ordeina l'administraziun dalla Republica dallas Treis Ligias. L'atgnadad da quei stat ei il fatg ch'el vegn buca menaus d'ina regenza centrala permanenta, mobein ch'ils oriundamein 48 cumins (Gerichtsgemeinden) havevan en quasi tut las decisiuns il davos plaid el capetel. Tenor quei

In sguard en in magazin di gl' Archiv dil stat. Quel cumpeglia 4 parts: A = archiv dallas Treis Ligias entochen 1798; B = archiv helvetic, 1798–1803; C = archiv cantunal dapi 1803; D = archiv da deposits.

schinum nau «vegl referendum grischun» stuevan tut las fatschentas vegnir communicadas als cumins dils treis caus dallas Ligias ni dalla dieta che secumponeva dils mess da tuts cumins e che seradunava per ordinari inaga ad onn. Ils cumins che corrispundan pli u meins als cumins dad oz, havevan da secussegljar sur dallas tractandas screttas ora e da dar part alla regenza dils caus lur meini en fuorma dil schinum nau «pli» (Mehren). Entras la classificaziun savens dubiusa da quellas damondas (Mehren) vegneva ei la finala priu in conclus davart la tractanda corrispudenta.

Igl ei evident ch'in process da decisiun aschi liung, che corrispunda zuar en sia idea fundamentala ad ina democrazia ideala, ei denton era sutaposts a corrupziuns ed ad intrigas sco auters systems guvernativs. El retardava ordvart l'administraziun dil stadi dallas Treis Ligias ed impedeve savens refuormas e conclus urgents ni ch'el targeva ellas alla liunga tochen ch'ellas havevan buca effect pli. Quella constituziun semantegn entochen la fin dil 18avel tschentanner. Suentar ch'ils Grischuns han piars 1797 las tiaras subditas Veltlina, Bormio e Chiavenna, ch'els possedevevan dapi l'entschatta dil 16avel tschentanner, e quei buca senza atgna cuolpa, croda la Republica 1798 ella tensiun dallas dispettas denter la Frontscha e l'Austria. Lu vegn nossa tiara occupada alternativamein da truppas franzosas ed imperialas e consequentamein administrada da regenzas centralisticas ina ga dalla Frontscha e l'autra gada dalla Austria.

Suentar quella epoca turbulenta vegn il Grischun recepiu entras la constituziun dalla Mediazion da 1803 sco cantun culs medems dretgs ella Confederaziun e passenta dacheudenvi temps pli ruasseivels. Igl emprem da fevrer 1854 va la constituziun ch'ei aunc oz valeivla en vigur.

2. Svilup historic dils archivs grischuns

a. Archivs da castials e da famiglias

Duront il temps feudal possedevevan ils signurs feudals lur agens archivs. Quels ein denton cun excepziun digl archiv episcopal buca fetg gronds e cuntegnan essenzialmein urbars, brevs da feudum e contracts da vendita. Biars da quels archivs feudals ein vegni destrui ni rapi da purs irritai a caschun dalla schinumnada demoliziun dils castials (Burgenbruch). Auters, sco per exempel ils archivs dils castials da Razén e dad Ortenstein ein vegni manteni e vegnan conservai u egl original ni sil pli pauc en copias egl Archiv dil stat. Ils archivs dils signeradis Tarasp e Razén, ch'eran en posses austriac, ein vegni trans-

portai per part ad Innsbruck, suenter che quels ein secumprai libers all'entschatta dil 19avel tschentaner.

El temps republican vegneva la politica dallas Treis Ligias, sco dil reminent era en las biaras aschinumnadas democrazias dalla Confederaziun, fatga da paucas famiglias pussentas dallas qualas il «liber» pur era dependents. Quellas schlatteinas ministerialas da pli baul, allas qualas appartenevan denter auter ils Salis, Plantas, Capols, Latours, Sprechers e Buols, possedevan naturalmein era lur agens archiv. Ina gronda part dils acts en semegliants archiv da famiglia udess pervia da siu cuntegn egl Archiv dil stat, settracta ei gie savens da correspondenzas puramein politicas e statalas. Legreivlamein ha igl Archiv dil stat retschiert el decuors dils davos decennis in grond diember da tals archiv da famiglia.

b. Archivs dils cumins e dils vischinadis

Secapescha ch'era ils cumins, ils representants per propi dalla suveranità el vegl Grischun, possedevan lur agens archiv. Ils biars da quels ein vegni manteni a nus en fuorma dils archiv circuitals e cuntegnan savens considerablas documentaziuns che van per part anavos tochen egl 11avel tschentaner. Ultra da numerus documents da pergameina ein specialmein las biaras statutas ed ils protocols d'impurtonza per la historia da dretg.

Sper ils cumins disponevan era ils vischinadis dependents, las hodiernas vischnaucas politicas, dad archiv che cuntegnan las statutas, ils quens e protocols dil vischinadi, savens era dètg biars documents ed acts. Il pli grond archiv da quella specia ei naturalmein igl archiv dil marcau da Cuera, che sesanfla ella casa communal da Cuera.

Sin proposta dalla Societad historic-antiquara dil Grischun (Historisch-antiquarische Gesellschaft Graubündens) ein las scartiras pli veglias da nos ver 240 archiv comunals e circuitals vegnidas ordinadas, inventarisadas e fatgas accessiblas els onns 1893 entochen 1906 da plirs specialists scientifics. Copias da tut quellas registas e da quels inventaris ein avon maun egl Archiv dil stat ed alla Biblioteca cantunala, aschia ch'ina orientaziun da survesta, sur dils archiv digl entir Cantun ei pusseivla da Cuera anora. Quella lavur d'ordinar d'avon 80 onns ei secumprovada ed ei semantenida entochen oz en praticamein tuttas vischnaucas e tuts cumins.

c. Archivs dallas Ligias

La Ligia dalla Casa da Diu, la Ligia Grischa e la Ligia dallas diesch dertgiras havevan medemamein lur agens archiv ch'ei vegni centralisai el decuors dil

temps e che fuorman oz ina part inegrala digl Archiv dil stat. Els cuntenevan sper ils tschentaments dalla ligia (Bundessatzungen) ed ils protocols dallas radunonzas dalla ligia era copias dils protocols dallas dietas generalas e dils decrets che pertuccavan igl entir stadi dallas Treis Ligias.

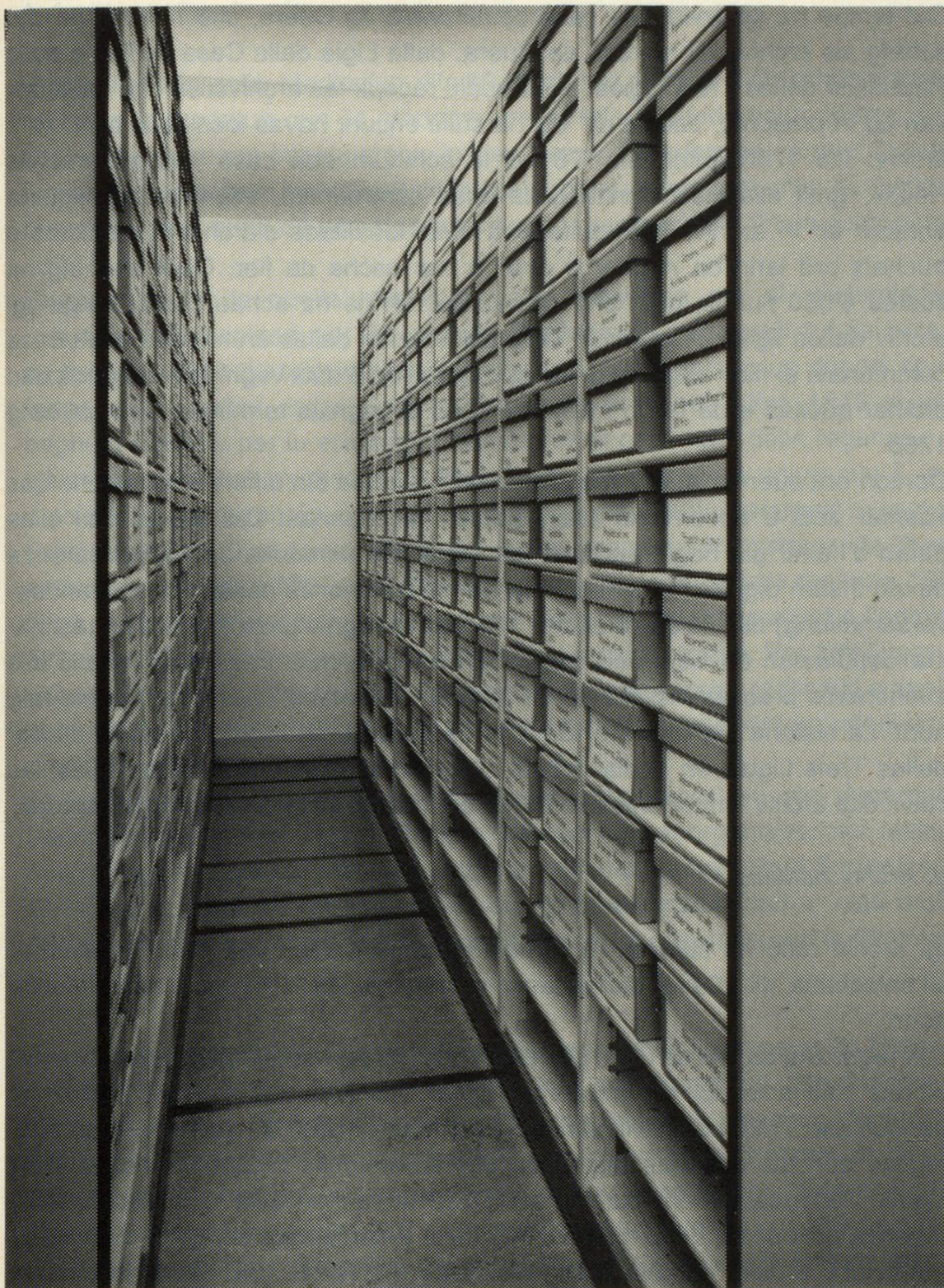
d. Archiv dalla Republica dallas Treis Ligias

Cun il contract general dallas ligias da 1524 ed ils artechels da Glion da 1524 e 1526, entras las qualas il pievel haveva obteniu l'autoridad publica, eran las premissas dadas per crear in archiv communabel dallas Treis Ligias. Ins suppona che l'entschatta da quel dateschi dils onns denter 1530 e 1567, perquei che tochen circa 1530 haveva il cancelier episcopal igl uffeci da scarvon ed igl empren protocol dalla dieta dallas ligias datescha digl onn 1567.

Suenter che las fatschentas regularas da mintgadi dalla tiara vegnevan liquidadas naven dalla mesadad dil 16avel tschentaner entras il scarvon dil marcau da Cuera, al qual ei vegn era surdau l'administraziun dil niev archiv dallas ligias, ei quel vegnius plazzaus en sia vischinonza da lavur, egl arviul dalla Casa communal da Cuera, nua ch'era las archivalias dil marcau da Cuera e dalla Ligia dalla Casa da Diu vegnevan conservadas.

Igl archiv dallas ligias ha fatg atras el decuors dils decennis differents puncts culminonts e diversas decadenzas, tut tenor capaciad ed interess dil scarvon ed archivar. Pli e pli savens stuevan quels vegnir admoni da far ils protocols e da deponer els egl archiv. Specialmein ella emprema mesadad dil 18avel tschentaner ein numerusas archivalias idas a piarder, damai ch'ils scarvons da lezzas uras havevan sco ei para pauc senn per uorden. Pér suenter ch'ils caus dallas ligias han insistiu detschartamein ed endinadamein ein ils protocols dallas ligias che muncavan dapi 30 onns vegni 1752 egl archiv. Ins sa strusch constatar pli cons acts ein i a piarder per adina da lezzas uras, ei astgass esser en mintga cass ualti biars.

Ils emprems inventaris digl archiv ein vegni fatgs 1730 e 1740 dad ina deputaziun d'archiv engaschada aposta per quei intent. La sperdita d'impurtonts acts sur dil contadi da Bormio e la tscherca vana da 15 onns da quels ei stada la raschun da reveder 1766 minuziusamein igl archiv e da far in niev inventari. Quella lavur d'ordinaziun ha stimulau la deputaziun d'archiv da crear schinumnai cudischs da decrets che duein cuntener en ina retscha sistematica tut ils conclus pri tochen dacheu dalla dieta. Sco precursurs dallas raccoltas cantunalas da leschas da pli tard han quels cudischs da decrets ina gronda muntada historica.

Ina cruna cun rodas per deponer las archivalias en scatlàs, dallas qualas ei dat ver 15 000 –. Interessents privats san prender evensta dallas scartiras en ina sala da leger. Per documents d'administraziun e dertgira existà in temps serrau da 35 onns. –

Cul temps ha igl arviul ella casa communal da Cuera, che haveva da dar suttetg als archivs dil marcau da Cuera, dalla Ligia dalla Casa da Diu e dalla Republica dallas Treis Ligias, buca pudiu recepir las archivalias che carschevan ad in crescher, aschia ch' ins ha stuiu encurir novas localitads per il tierz archiv. Da 1760 entochen 1761 ei la schinumnada casa «Burgauersches Haus», gest ella vischinonza dalla casa communal, vegnida baghegiada entuorn en in archiv. Ella cunteneva duas localitads d'archiv cun scaffas e truchets ord lenn da nugher e pìrer e cun escha da fier. Quei baghetg ha custau 6'550 flurins, quei che demuossa, ch'ins ha schau custar zatgei igl archiv dallas ligias. A caschun dalla dislocaziun dallas archivalias dalla casa communal el niev baghetg ei ina cumissiun da 5 dèls vegnida incaricada dad ordinar quellas e da far in inventari. Quel ei vegnius terminaus sco gia detg 1766.

Denton era suenter quella reorganisaziun custusa ein differentas retschercas suenter acts e documents spari stadas necessarias. Las biaras dad ellas paran d'haver giu negin success, sco quei che seresulta ord ina declaronza davart il stan digl archiv presentada ad ina radunonza dallas ligias (Standesversammlung) dils 30 da zercladur 1794. Igl ei vegniu proponiu dad engaschar ina deputaziun da treis dèls per reordinar igl archiv. Ellas turbulenzas dils eveniments precipitonts alla fin dil 18avel tschentaner ei denton vegniu fatg nuot. La historia digl archiv ei ida a fin da lezzas uras exact sco quella dil stat dallas Treis Ligias en in disuorden. 1799 ein schizun il sigil dallas ligias, las clavs digl archiv, impurtontas scartiras ed impurtonts protocols vegni engulai.

e. Archiv helvetic

Igl archiv retic ha surviviu ils turbulents onns d'uiara alla fin dil 18avel ed all'entschatta dil 19avel tschentaner el baghetg da 1761 pli u meins senza donn.

Las regenzas da lezzas uras, che sescumiavan permanentamein, producevan plunas dad acts. Igl ei da sesmarvegliar che gest las archivalias ord ina perioda aschi malruasseivla ein vegnidas mantenidas, las qualas ein, cumparegliau cun las scartiras historicas digl archiv dalla Republica dallas Treis Ligias, remarcablamein cumpletas. Cheu sesanflan acts e protocols dalla regenza provisoria, dalla regenza interinala (Interinalregierung) dil cussegl da prefectura e dalla combra d'administraziun helvetica, che dattan a nus ina enconuschienscha profunda ella historia dalla midada dalla veglia Republica dallas Treis Ligias al cantun Rezia sco commember dalla Republica helvetica e pli tard al cantun svizzer Grischun.

f. Archiv cantunal

Entras ils acts dalla Mediazion dils 19 d'october 1803 ei il Grischun vegnius recepius sco cantun cun ils medems dretgs ella Confederaziun svizra. Cun quei entscheiva era per siu archiv in niev temps. Il medem onn pren il Cussegl pign a tscheins dalla famiglia Salis il schinumnu casament «Neues Gebäu» che survescha aunc oz sco stabiliment per la regenza e la finala cumpra ella 1807 quei tal.

El plaunterren da quella magnifica casa burgheisa era ei medemamein prevediu ina localitad per igl archiv. Facticamein vegnevan tut ils acts e cudischs ch'eran s'accumulai dapi l'entschatta dalla revoluziun deponi cheu, ferton ch'igl archiv dallas Treis Ligias resta entochen circa 1816 el vegl baghetg d'archiv per lu era vegnir transferius el casament dalla regenza.

Igl archiv cantunal, numnaus pli tard Archiv dil stat vegn unius cun il vegl archiv. El resta duront igl entir 19avel tschentaner el plaunterren dil casament dalla regenza. El decuors dil temps eis el vegnius administraus da divers archivars, entochen 1837 sco uffeci accessori dil secretari dalla regenza. 1850 vegn la piazza d'archivar dissolvida per motivs da spargnusadad e l'administraziun digl archiv vegn surdada al registratur dalla canzlia. Per 1887 vegn la separaziun daditg necessaria dalla registratura e digl archiv realisada e dapi lu vegn quel administraus dad in archivar cantunal independent en uffeci cumplein.

Ils archivars ils pli impurtonts dil 19avel tschentaner ein stai Ambrosius Schreiber, Immanuel Kind e Simeon Meisser che reorganiseschan radicalmein igl archiv tenor in plan digl archivar cantunal turitges Paul Schweizer.

El temps d'uffeci da Meisser croda era la construcziun dad in niev archiv (1905), el qual igl Archiv dil stat sesanfla aunc oz ensemen cun la Biblioteca cantunala.

L'ordinaziun digl Archiv dil stat sebasescha era sut ils successurs da Meisser, numnadamein Robbi, Jecklin e Gillardon per gronda part sil plan d'archiv da Paul Schweizer. Sia urdadira dad oz obtegn igl archiv grischun denton pér entras la reorganisaziun fundamentala ch' igl archivar cantunal dr. Rudolf Jenny ha entschiet cuort suenter sia entrada en uffeci igl onn 1944 e la quala ha saviu vegnir terminada 1953. Quei meriteivel archivar ha entschiet a render accessibel en moda scientifica las archivalias. Da quei dat la gronda retscha dils toms da regestas perdetga, ils quals ein stampai e screts cun maschina per ils acts, lu las collecziuns da documents, ils manuscrets ord possess privat, ils archivs da famiglia ed ils protocols dalla dieta dallas ligias. Igl Archiv cantunal vul menar vinavon quella lavur scientifica, per aschia facilitar tenor

pusseivladad igl access tier nossas archivalias a quels che fan diever digl archiv.

Els davos 15 onns ein tut las localitads da magazin digl archiv vegnidas endrizzadas cun crunas cun rodas, sinaquei ch'il plaz avon maun sappi vegnir utilisaus il meglier pusseivel.

Igl ei il meret digl anteriur archivar Jenny d'haver promoviu igl archiv cantunal, seigi quei pertuccont ils indrezs ni l'accessibladad scientifica dallas archivalias ad in nivo che astga semussar.

Tgei ch'il futur porta san ins buca. Ella concepziun cantunala dils museums eis ei previu da metter a disposiziun agl Archiv dil stat igl entir baghetg aschi gleiti ch'ins ha anflau ina sligiazion per metter suttetg la Biblioteca cantunala – patertgau eis ei ad in niev baghetg.

3. Igl Archiv dil stat oz

a. Obligaziuns, organisaziun

Ils duers digl Archiv dil stat vegnan circumscrets egl artechel 1 dalla ordinaziun cantunala d'archiv sco suonda «Igl Archiv dil stat segirescha, conserva e renda accessibels ils documents historics per la historia grischuna. Plinavon archivescha el bein ed endretg tuttas documentaziuns essenzialas d'administraziun dil Cantun per manteniment da ses dretgs ed interess». Ei vegn pia dau peisa sin dus puncts: la lavur scientifica da render accessibels ils documents historics e la lavur tecnic-administrativa d'ordinaziun.

Dasperas survigilescha igl Archiv dil stat ils archivs communals, circuitals e districtuals.

Per dar damogn a quella lavur s'engaschan da present 5 collaboraturs en cumplein uffeci, numnadamein 2 academichers, 2 secretaris da canzlia ed in emploiau d'archiv tecnic. Momentan ei la piazza d'in registratur scientific buca occupada. Sper quei persunal d'archiv en cumplein uffeci lavuran aunc 14 inspecturs d'archiv en uffeci accessoric. Els ein reparti egl entir Cantun ed han dad inspectar e cussegljar periodicamein ils archivs communals, circuitals e districtuals.

Inspecturs d'archiv per la Surselva ein M. Agatha Valaulta, Rueun (circuit Rein anteriur) e Giachen Caduff, Cumbel (circuit Glion). Gronds merets per ils archivs en Surselva ha igl anteriur correctur dalla scola cantunala, dr. Martin Soliva, che ha reorganisau ed ordinau differents arcuns communals.

Ils archivs grischuns ein suttamess alla survigilonza dalla regenza che fa

quella entras il departement d'educaziun. Ina cumissiun eligida dalla regenza examinescha l'administraziun digl archiv.

b. Archivalias

Sco ei seresulta ord las expectoraziuns d'entochen dacheu cumpeglia igl Archiv dil stat grischun las archivalias dalla veglia Republica dallas Treis Ligias, lu ils acts e protocols dalla Helvetica e la finala las documentaziuns dalla administraziun cantunala dapi 1803. Sper quellas archivalias publicas che fuorman naturalmein la gronda part digl archiv, ei nies archiv ella situaziun ventireivla da dar suttetg a numerus archivs privats da famiglias impurtontas seigi quei sco agen posses ni deposit parmanent. Il pli grond archiv ei quel dalla famiglia Salis che cumpeglia sulets 600 scatlas d'archiv e tons toms da manuscrets. El ei per la scrutaziun dalla historia grischuna e la historia economica d'eminenta impurtonza. Quellas archivalias vegnan da present redigidas.

Ulteriurs gronds archivs privats derivan dallas famiglias Planta, Tscharner, Castelmur, Bavier, Pellizari. In impurtont archiv d'ina famiglia sursilvana ei quel dils Demonts. Dasperas sesanflan aunc numerus archivs da famiglia pli pigns egl archiv cantunal, ils quals ein fatgs accessibels entras registas e registers. Dalla Surselva san ins menziunar ils suandonts: dr. Ervin Durgai, dr. Alexander Pfister e la famiglia Capol, Flem.

Da tempra speciala ein ils schinumnai manuscrets ord possess privat. Per la gronda part eis ei scartiras singulas, las qualas, sco il num di, ein vegnidas ord maun privat igl emprem ella Biblioteca cantunala, pli tard egl Archiv dil stat. Quei inventari che cumpeglia varga 2000 scartiras secumpona da documents da divers cuntegn, naven dalla teologia sur las scienziass naturalas e la historia grischuna entochen tier il militar. El cumpeglia era ver 800 manuscrets romontschs redigi da dr. Hercli Bertogg. Ils manuscrets ein vegni fatgs accessibels en in repertori publicaus digl anteriur archivar cantunal dr. Jenny. Igl archiv cantunal sesprova era da corrispunder allas pretensiuns dil schurmetg da cultura fagend mintg'onn microfilms cullas archivalias impurtontas e mettend quels films en in liug segir ordeifer il baghetg d'archiv. Dapi cuort temps stat a disposiziun per igl archiv ina localitad el niev baghetg da schurmetg dalla administraziun cantunala per deponer quels films ed ils manuscrets ils pli prezios en cass d'uiara.

Buca emblidar vuless jeu la collecziun dad uoppens grischuns da famiglias e las nodas casa che cumpeglian ver 7000 diapositivs. Quels vegnan dumandai fetg savens.

c. Statistica

Per conclusion vulesse jeu aunc far enzacontas indicaziuns statisticas davart nies archiv:

Igl inventari total digl Archiv dil stat dil Grischun munta a ver 4'850 meters (=Laufmeter) acts en varga 15'000 scattas d'archiv, 2'350 documents da pergament e 3'850 cudischs. Vitier vegnan aunc pressapauc 7000 diapositivs dalla collecziun d'uoppens da famiglia. Igl onn 1978 ei igl archiv vegnius frequentaus da 1755 persunas; da quellas derivan 95 digl exterior. Ina gronda part dallas informaziuns ei da natira genealogica.